

תורת אמן

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה מז: ברכה מעין שלוש (1): מקור החיוב והיקפו

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מז: ברכה מעין שלוש (1): מקור החיוב והיקפו

רקע

פרק ששי עוסק בברכות הנהנין, פרק שביעי עוסק בברכת המזון. המשנה האחרונה בפרק ששי פותחת את העיסוק בברכה אחרונה, בדיון בברכה מעין שלוש וברכת "בורא נפשות". דיני ברכה מעין שלוש וברכת "בורא נפשות" מפוזרים במקומות שונים בפרק, ונלמד אותם כעת כמקשה אחת.

מקורות

א. גמ' מד. "מתני' אכל ענבים ותאנים ורמונים... ר' יוחנן אמר על הארץ ועל פירותיה"

ב. יסוד החיוב - מדאורייתא או מדרבנן

תלמידי רבינו יונה לב. ד"ה ונראה, "... ואין זה מתקבל דלשון יצא לגמרי משמע"

כד: ד"ה גמ' קדש; ובחדושי אנשי שם אות ב

רא"ה ברכות לה. ד"ה מכאן אמר ר' עקיבא

ספר החינוך עשה תל, "ויש מרבתינו שדעתן לומר... נשמע במצות התורה"

רמב"ם הל' ברכות פ"א הל' א-ב [כס"מ ד"ה וכן], פ"ח הי"ב [כס"מ ד"ה כל]

ג. על מה מברכים ברכה מעין שלוש

תוס' לז. ד"ה הכוסס

תלמידי רבינו יונה לב. ד"ה ונראה, "ובגמרא מפרש דרבן גמליאל שלא היה חושש..."

רמב"ם הל' ברכות פ"ג ה"ב

ד. שו"ע סי' רט סע' ג, משנה ברורה סק"י, ושער הציון אות יד

סי' רח סע' ד, י"ב, טו, יח, ומשנה ברורה

רא"ה ד"ה מכאן אמר ר' עקיבא

מכאן אמר ר' עקיבא אסור לו לאדם שיטעום כלום קודם שיברך. פירוש, בגמרא אסיקנא דלאו מהכא נפקא לן דהני תרי מצרך צריכי, אלא קרא אסמכתא בעלמא. וברכה לאחריו, אי דשבעת המינין דאורייתא נפקא לן דכתיב ואכלת ושבעת וברכת, אי בשאר המינין לאחריו ולא כלום, ואפילו למאן דאמר לאחריו בורא נפשות רבות, רשות הוא דהוי כדמוכח לקמן. וברכה דלפניו נמי סברא הוא ומדרבנן, דאסור לו לאדם ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה.

ספר החינוך עשה תל

...ויש מרבתינו שדעתן לומר כי התורה תחייבנו ברכה אחר כל שבעת המינין, כמו שנתחייבנו באמת לברך אחר אותן מהן שזנין כמו תמרים ויין ודבלת תאנים, ואמרו שעל כולן נאמר ואכלת ושבעת וברכת. ואמרו גם כן ששביעה דאורייתא היא בכביצה לבד, דבהכי מיתבא דעתיה דאיניש. ורואה אני בזה ראייה קצת לדבריהם ממה שאמרו בריש פרק כיצד [לה]. באותה שקלא וטריא שהיה בגמרא למצוא חיוב ברכה דאורייתא, אמרו שם, מה שבעת המינין דבר שנהנה וטעון ברכה אף כל שנהנה טעון ברכה. נראה מכאן שאין חילוק בשבעת המינין בין אותן הזנים מהן לאחרים, שבכולן

חיוב הברכה מן התורה. אבל מכל מקום ראיתי הרמב"ם ז"ל ואחרים עמו שנראה לי מדבריהם לומר שאין עיקר חיוב ברכה דאורייתא אלא על אכילת שביעת מזון, ולא על שאר מינין אף על פי שהן משבעת מינין, כגון רמונים וענבים ותאנים לחים וזיתים, מכיון דלא זייני, כי התורה לא תחייב אלא על מזון, ומפני כן סמך לחם אל הברכה כמו שכתוב תאכל בה לחם, והדר ואכלת ושבעת. ואל הגדולים שבדורנו נשמע במצות התורה...

הסבר הסוגיה

אכל ענבים ותאנים ורמונים מברך אחריהם שלש ברכות דברי רבן גמליאל, וחכמים אומרים: ברכה אחת (מעין שלש). [משנה מד.]

נחלקו רבן גמליאל ורבנן אם על שבעת המינים מברכים ברכת המזון או ברכה אחת מעין שלש. מסבירה הגמ' שהם נחלקו בדרשת הפסוקים. לדעת רבן גמליאל הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת" [דברים ה, י] מתייחס גם לשבעת המינים המוזכרים שני פסוקים קודם, לדעת חכמים הפסוק מתייחס רק ללחם המוזכר בפסוק הקודם. למחלוקת בדרשת הפסוקים יש שתי השלכות להלכה. ההשלכה הראשונה היא לגבי מקור החיוב ותוקפו, והשנייה לגבי היקפו.

ניתן להבין את שיטת חכמים באחת משתי דרכים: א. חכמים חולקים על רבן גמליאל מכל וכל. לדעתו מצות "ואכלת ושבעת וברכת" מתייחסת גם לשבעת המינים, ולדעתם היא מתייחסת ללחם בלבד. ב. חכמים מסכימים עם רבן גמליאל, שמצות "ואכלת ושבעת וברכת" מתייחסת גם לשבעת המינים, והם חולקים אם חיוב הברכה על לחם זהה לחיוב הברכה על שבעת המינים. לדעת רבן גמליאל החיוב בשניהם זהה, ולדעת חכמים התורה חילקה בין שבעת המינים לבין לחם כדי ללמדנו שעל לחם מברכים שלש ברכות ועל שבעת המינים מברכים ברכה אחת בלבד¹. לפי הדרך הראשונה חיוב ברכה מעין שלוש מדרבנן, ולפי הדרך השנייה החיוב הוא מדאורייתא.

הראשונים נחלקו בשאלה זו. הרא"ש [סי' טז], הרא"ה [לה. ד"ה מאן], הרשב"א [לה. ד"ה ואין וראשונים נוספים אומרים בפירוש שחיוב ברכה מעין שלוש מהתורה, ורבינו יונה [לב. ד"ה ונראה] אומר בפירוש שברכה מעין שלוש מדרבנן².

הרמב"ם [הל' ברכות פ"א ה"א] פוסק: "מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת מזון שנאמר ואכלת ושבעת וברכת". הרמב"ם אינו כותב ש'מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת פת' אלא "אחר אכילת מזון", ומשמע מלשון זה שחיוב ברכה מהתורה הוא אחר

¹ דרך זו מבוססת על ההבנה שמהתורה חייבים לברך שלוש ברכות. עיין בהערה הבאה.

² רבינו יונה [לב. ד"ה ונראה] אומר שברכה מעין שלוש מדרבנן [בביאור דברי תלמידיו לעיל כד: ד"ה גמ' קדש - ראה בחדושי אנשי שם (שם אות ב)]. רבינו יונה מביא ראיה לשיטתו מכך שניתן לצאת בברכת הזן ידי חובת ברכה מעין שלוש על תמרים. ראייתו מבוססת על כך שמהתורה יש חיוב לומר את שלושת הנושאים שבברכת המזון. לקמן בעמ' 292 נדון בדין זה.

חמשת מיני דגן שהם מזונו של האדם, בין שעשה מהם פת ובין שעשה מהם מעשה קדרה. כך משמע מהכסף משנה על אתר³, אך החינוך [מצוה תל] אינו מחלק בין חמשת מיני דגן לשאר מינים, אלא בין המינים המזינים - יין, תמרים ודבלת תאנים⁴ - שחיוב ברכה אחרונה עליהם מהתורה לכולי עלמא, לשאר המינים - שבהם נחלקו הראשונים אם חיוב הברכה מהתורה או מדרבנן.

למחלוקת רבן גמליאל וחכמים יכולה להיות השלכה הלכתית נוספת - לגבי דין כוסס חיטה. רבן גמליאל לומד מהפסוק "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם" החוצץ בין הפסוק של שבעת המינים לבין הפסוק המחייב לברך, שהכוסס חיטה אינו מברך לאחריה שלוש ברכות. התורה חייבה שלוש ברכות על כל שבעת המינים, אך מיעטה שחיוב זה הוא רק כשאוכלם בצורה האופטימאלית שלהם. חיטה מיועדת לטחינה ואפיית לחם ולא לכסיסה, ולכן הכוסס אינו מברך שלוש ברכות. נשאלת השאלה אם ניתן ליישם את העיקרון של רבן גמליאל להלכה. כלומר, האם כשם שלדעת רבן גמליאל כוסס חיטה אינו מברך ברכת המזון כך לרבנן הכוסס חיטה אינו מברך ברכה מעין שלוש. בשאלה זו נחלקו הראשונים, הרמב"ם [הל' ברכות פ"ג ה"ב] ותלמידי רבינו יונה [לב. ד"ה ונראה] סוברים שהכוסס חיטה מברך בורא נפשות. תוס' [לז. ד"ה הכוסס] מצטטים את רבינו תם שהיה סבור שצריך לברך ברכה אחת מעין שלוש, ולכן הוא הוסיף בסידור שלו את הנוסח "על האדמה ועל פרי האדמה" כנוסח המתאים לברכה על חמשת מיני דגן חיים. תוס' מוסיפים שרבינו תם חזר בו, אבל מסיקים שנכון להחמיר שלא לאכול קליות או חטים שלוקות אלא בתוך הסעודה, מפני ספק ברכה אחרונה. תוס' מביאים ירושלמי, שאף האמוראים הסתפקו בספק זה, ולכן הקפידו לאוכלם רק בתוך הסעודה.

סיכום

נחלקו הראשונים אם ברכה מעין שלוש מהתורה. הרשב"א, הרא"ה והרא"ש סוברים שהיא מהתורה, תלמידי רבינו יונה סוברים שהיא מדרבנן, בדעת הרמב"ם ניתן להבין שהחיוב בחמשת מיני דגן מהתורה ובשאר מינים דרבנן, והחינוך סובר שהחיוב במינים המזינים מהתורה ובשאר המינים מדרבנן.

הרמב"ם ותלמידי רבינו יונה סוברים שכוסס חיטה מברך לפניו "בורא פרי האדמה" ואחריה "בורא נפשות". רבינו תם היה סבור שמברכים אחריה ברכה מעין שלוש, וחזר בו. תוס' מכריעים שמפני הספק אין לאכול קליות או חטים שלוקות אלא בתוך הסעודה.

³ אמנם בפ"ח הי"ב [ד"ה כל] כותב הכסף משנה בפירושו שברכה מעין שלוש דרבנן ואפילו "על המחיה".

⁴ דין היין נלמד מהגמ' [לה:]: "חמרא... סעיד משמח", וכן דין התמרים [יב:]: "דתמרי נמי מיון זייני". דין הדבלים נלמד כנראה מהגמ' [מח:]. האומרת שהאוכל גרוגרת אחת מצטרף לזימון, ולפי שיטת הריטב"א [שם ד"ה ולא אכל. עיין לקמן עמ' 280] שרק המחויב בברכה שברכת המזון של בני החבורה פוטרתה, מצטרף לזימון.

הלכה

השו"ע [סי' רט סע' ג] פוסק שברכת המזון היא הברכה היחידה מהברכות שלפני האכילה ולאחריה שהיא מהתורה. המשנה ברורה [סק"י] פוסק, שכיוון שלדעת הרבה ראשונים גם חיוב ברכה מעין שלוש הוא מדאורייתא, האוכל שיעור שביעה מפירות או תבשיל של שבעת המינים ומסתפק אם בירך, יחזור ויאכל כזית ויברך.

השו"ע [סי' רח סע' ד] פוסק כשיטת הרמב"ם ותלמידי רבינו יונה שברכה אחרונה על כסיסת דגן חי או עשוי קליות היא "בורא נפשות", ומביא גם את שיטת התוס' שמפני הספק אין לאכלו אלא בתוך הסעודה. המשנה ברורה [סק"ח] כותב שדעת הרמב"ם ותלמידי רבינו יונה היא הדעה העיקרית, ולכן אם אכלו מחוץ לסעודה, יברך "בורא נפשות". משמע מדבריו שלכתחילה יש לחוש לשיטת התוס'.

הלכה זו חשובה מאוד למעשה, שהרי אנו רגילים לאכול דגנים חיים [שלוה, גרנולה וכד']. מובן, שאם ביטלו את הדגנים והם התמעכו ונדבקו בבישול, מברכים עליהם "בורא מיני מזונות", וברכה אחת מעין שלוש.